

הרב אריאל כהן סקלי יצ"ו

ישיבת בית אל

בענייני תפילה וברכות השחר

הקדים שלא עשני עבד לשלא עשני גוי	הקדמה להלכות תפילה - תפילות
טעם השינוי בהתימת ברכת	כנגד מי תקנום?
"מקדש השבת" בין לילה ליום	מדוע תפילת ערבית רשות?
הנוסח במנחה - "וינוחו במ"	הקדים זוקף כפופים למתיר אסורים

הקדמה להלכות תפילה - תפילות כנגד מי תקנום?

נאמר בגמ' ברכות (כו):

"איתמר, רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפלות אבות תקנום¹; רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תקנום."

ובדברי הרמב"ם מצינו כעין סתירה בענין זה, שבהלכות תפילה (פ"א ה"ה - ה"ו) כתב "תקנו שיהא מנין התפלות כמנין הקרבנות", ומשמע שנוקט כדעת רבי יהושע בן לוי - שתפילות כנגד תמידים תקנום, וכן כתבו רבינו מנוח והכסף משנה (שם). ומאידך בהלכות מלכים (פ"ט ה"א) כתב הרמב"ם "שכבר אבותינו התפללו ג' תפילות 'בא אברהם וכו' והוא התפלל שחרית², ויצחק וכו' הוסיף תפלה אחרת לפנות היום, ויעקב הוסיף והתפלל ערבית' והיינו כדברי רבי יוסי בר חנינא שאבות תקנום, וצ"ב איך מזכה הרמב"ם שטרא לבי תרי? וכתב הגר"מ אליהו זצ"ל (מאמ"ר ח"א או"ח ג) ליישב דברי הרמב"ם, וז"ל:

"ויש שמבארים ע"פ הירושלמי, שאין מחלוקת שתפילות אבות תקנום, אבל תקנתם לא היתה כחובה, עד שבאו אנשי כנסת הגדולה ותקנום לחובה, ולמדו מהאבות ותקנו

1 ובכס"מ תפילה פ"א ה"ה - כתוב 'רבי יוסי בר חנינא אמר כנגד אבות תקנום ריב"ל אמר כנגד תמידין תקנום', ושינה מלשון הגמ' שלפנינו, ובמהדורות פרנקל הגיהו בדבריו, וע"ע בס' לב מבין שם- מה שכתב בזה. ובירושלמי ברכות פרק ד הלכה א כתוב בלשון זו 'ריב"ל אמר תפילות מאבות למדום וכו' ורבנן אמרי תפילות מתמידין גמרו' ואם נאמר שמחולפת השיטה, ודברי ריב"ל בירושלמי הם דברי רבי יוסי בר חנינא אצלנו - וכפי שכתבו חלק מהאחרונים, א"כ משמע כגרסת מרן בכס"מ, וכן דקדקו מהירושלמי בפירוש עלי תמר שם, ובעץ יוסף (על עין יעקב ברכות) אות עה.

2 ובגמ' יומא כח: מבואר שאברהם התפלל אף תפילת מנחה, וכתב הריטב"א שם 'וא"ת והלא יצחק תיקן תפלת המנחה כדאיתא בפרק תפלת השחר, תירצו בתוספות דאף אברהם היה מתפלל אותה אלא מפני שיצחק תיקן אותה לכל העולם תלה אותה הכתוב ביצחק', ובתוס' (ברכות כו:) כתבו שהיינו אחר שתקנה יצחק.

שלוש תפילות כנגד הקרבנות ואברים ופדרים שנאכלים כל הלילה. וזמני התפילה הם כזמני הקרבנות".

ונראה שכונת הרב, לדברי הירושלמי בברכות (פ"ד ה"א) - שם מובא בשם רבי יהושע בן לוי שתפילות 'מאבות למדום', והפוך מן המובא אצלנו בשמו, וכדי שלא יסתרו דבריו אהדי, יש לומר, שרבי יהושע בן לוי מודה שאבות תקנו תפילות, אלא שרבי יוסי ב"ח סבר שתקנת האבות היא המחייבת - וחכמים לא תקנו אלא את נוסח התפילות וזמניהם, וע"ז בא רבי יהושע בתלמודא דידן ופליג, שתקנת האבות אינה מחייבת כלל - וחכמים הם אלו שתקנו את כל עיקר חובה זו - ומטעם שראו אצל האבות את חשיבות התפילה. וכן ראיתי שכתב ליישב מהר"ח אבולעפיה (תפילה פ"א ה"ה) דברי הרמב"ם באופן זה עפ"י הירושלמי הנזכר³. וכ"כ האדר"ת זצ"ל (בספרו בני בנימין על הרמב"ם שם).

וכע"ז כתב בס' מרכבת המשנה (הספרדי, תפילה פ"א ה"ה) שגם ריב"ל מודה שהאבות 'התפללו' ולא חלק על רבי יוסי אלא במה שאמר ש'אבות תקנום' כתקנה לכולי עלמא, וזהו שדקדק הרמב"ם בהלכות מלכים וכתב 'והוא התפלל שחרית' ולא כתב 'תיקן שחרית' - שהלכה כריב"ל. וכ"כ הצ"ח (ברכות כו:) והחיד"א במחזיק ברכה (או"ח סי' פט סק"א) ובס' בן ידיד (תפילה פ"א ה"ה).

מדוע תפילת ערבית רשות?

בגמ' ברכות כז: הובא שנחלקו התנאים בתפילת ערבית - האם היא רשות או חובה כשאר תפילות, והוא פלא, מדוע יגרע חלקה של תפילה ערבית, ומדוע י"א שאינה חובה כשאר תפילות אלא רשות? וכתב הגר"מ אליהו זצ"ל (מאמ"ר ח"א או"ח ג) בשם מהר"י פינטו שיש לומר שמח' זו תלויה במח' הנזכרת למעלה, כנגד מי תקנו את התפילות, כנגד אבות או קורבנות, וזה לשונו:

"ועיין להרי"ף (מהר"י פינטו) על "עין יעקב" שכתב שזוהי המחלוקת בין ריב"ל שסובר תפילות כנגד תמידין ולדידיה תפילת ערבית רשות, לבין סברת ריב"ח שתפילות אבות תקנום, ולדידיה תפילת ערבית חובה"

וכוותו לומר, שאכן לפי רבי יוסי ב"ח שאבות תקנום, אין טעם לחלק בין ערבית לשאר תפילות וכולן חובה, אולם מאן דאמר 'תפילת ערבית רשות' סובר כריב"ל שכנגד תמידים תקנום, ולכך כיון שאין ביום אלא שני תמידים וערבית לא נתקנה אלא כנגד הקטרת אברים - הקלו בה ואמרו שרשות היא. וכ"כ מהריט"ץ (שו"ת סי' ע) ובס' מראה פנים (ירושלמי ברכות פ"ד א) והחת"ס בתורת משה (שמות פ"כ פסוק ח) שמחלוקת אלו תלויות זו בזו.

3 וכ"כ בשיטה מקובצת (ברכות כו:) בדעת רבי יוסי ב"ח, שאף שאבות תקנום מ"מ מפני תקנתם לא היינו מחויבים לאומרם ואתו רבנן ואסמכניהו אקרבנות כדי שיהו חובה" וע"ע בהגהות מהר"ץ חיות (לברכות כו:) שכתב מדנפשיה כדברי השיטמ"ק.

ואבוהון דכולהו רש"י במס' שבת (ט: ד"ה לאן דאמר) שכתב לבאר שתפילת ערבית רשות 'מפני שהיא כנגד הקטר חלבים ואימורים, שאין מעכבין כפרתן' (וכן הוא בנמוק"י שם ד"ה תפלת ערבית וע"ע שם ד"ה רשות, וצ"ע לפי"ז), ומבואר מדבריו מדברי האחרונים הנ"ל, שטעמא שתפילת ערבית רשות מפני שתפילות כנגד תמידים תקנום, וכן מצינו עוד לחד מן קמאי מחבר ספר החינוך (עקב מצוה תל"ג) שכתב וז"ל 'ומפני שזאת התפלה של לילה היא כנגד ענין מהקרבות שאינה חובה, שאם נתאכלה מבעוד יום עולת הערבים לא היה מתאכלת בלילה, אמרו זכרונם לברכה גם כן שתפלת הערב רשות היא'.

אמנם הנצי"ב במדומי שדה (שבת ט: ד"ה בגמ' למ"ד) העיר, שמדברי התוס' (שבת ט: ד"ה למ"ד, וכ"כ התוס' ביומא פז: ד"ה והאמר) שכתבו, שגם למ"ד תפילת ערבית רשות 'אין לבטלה בחינם שהרי יעקב תקנה' - מבואר שגם למ"ד ש'אבות תקנום' תפילת ערבית רשות היא, ושלא כמשמע מרש"י, וכן העיר הרב חיד"א (מחבר"ר או"ח פט סק"א, ובס' פתח עיניים) מדברי תוס' אלו על דברי המהריט"ץ הנ"ל, והוסיף שכן מבואר ברשב"א (ברכות כז: ד"ה תפלת) וברא"ש (ברכות פ"ד סי' ב) ובמרדכי (שם רמז צא), ויש להוסיף שכן מבואר בר"ן (שבת ט: ד"ה ולמ"ד).

וא"כ הדרא קושיא לדוכתא, מדוע למ"ד אבות תקנום - נגרע חלקה של תפילת ערבית, להיות תפילת רשות, אמנם בהמשך דבריו הוסיף הגר"מ אליהו יצ"ל תירוץ נוסף, וכתב:

"פעם ראיתי באחד הספרים, וכמדומה לי בפרוש בעל הטורים הארוך שנראה לי כמעט רגע (בספריה של הרה"ג ר"י אלפיה יצ"ל שהיה אחראי לה בית הכנסת של בית החולים 'משגב לדרך' בירושלים העתיקה, וידוע שחלק ניכר מהספריה שהיתה שם שייכת לבעל ה"שדי חמד" יצ"ל), ששם הקשה, אם אנו נפסוק תפילות אבות תקנום, מדוע תפילת ערבית היא רשות ולא חובה מאחר שיעקב תקנה למ"ד.. ותיריך ע"פ דברי רש"י (בראשית פרק כ"ח פסו"י"א) שכתב - לגבי יעקב אבינו שבא להר המוריה - על הפסוק: "ויפגע... וילן שם כי בא השמש", "וללמדנו שתקן תפילת ערבית".

ומבואר בגמ' (חולין צ"א ע"ב) שיעקב עמד להתפלל תפילת מנחה, ואמר הקדוש ברוך הוא צדיק זה בא לביתי ויפטר בלא לינה, מיד שקעה לו החמה, ונמצא שהיה זה בשעת תפילת מנחה ששקעה לו החמה, אמר אתקין עתה תפילת ערבית, ומאחר ולא התקינה כמו אברהם ויצחק בצורה מיוחדת, אלא הותקנה משום שקיעת החמה שהיתה שלא בזמנה, לפיכך תפילת ערבית היא רשות".

וכפי יישוב זה ממש כתב רבי יוסף חיים בבן יהוידע (ברכות כו: ד"ה רבי יוסי) שם, וכע"ז אף כתב פני יהושע (ברכות כו: ולעיל מזה כתב מדברי מהר"י פינטו ומהריט"ץ) וזה לשונו:

"היה נראה לי דתפלת יעקב באותו זמן לא היה בדעתו לקובעה תפלת ערבית אלא שרצה להתפלל דרך נדבה וכו' אלא לאחר שראה יעקב ששקעה לו החמה שלא בעונתה מש"ה לאח"כ נקבע זמן תפלת ערבית לאחר שקיעת החמה וכו' ונראה שמזה

הטעם קי"ל תפלת ערבית רשות והוי קשיא לן מן התורה היא כיון דיעקב תיקנה ולמאי דפרישית אתי שפיר כיון שהוא עצמו לא התפלל אותה התפלה אלא דרך נדבה".

העולה מן האמור - שתפילת ערבית רשות, מפני ב' טעמים:

א. למ"ד כנגד תמידים תקנום - ערבית נתקנה כנגד הקטר אמורים שאינו חובה ואינו מעכב.

ב. למ"ד אבות תקנום - לא הייתה כוונת יעקב מלכתחילה להתפלל ערבית אחר השקיעה, ולכך נקבעה כרשות.

ובדברי רבותינו מצאנו עוד טעמים נוספים לדין זה:

ג. למ"ד אבות תקנום - כתב ריקאנטי (בראשית פרק יט פסוק כז) שתפילה זו רשות היא "לפי שלא היתה תפלתו של יעקב בשעת שימוש מדת רחמים שהיא מדתו של יעקב".

ד. כתב הכלי יקר (ויקרא פרק ו) "בלילה מדת הדין שולטת על כן אין הערבית כל כך עת רצון ולפיכך הוא רשות". ה. בזוהר הקדוש (חיי שרה ד' קלב ע"ב - קלג ע"א) מובא שאמר רבי שמעון בר יוחאי שתפילת ערבית רשות משום שאיכא ב' תמידין - ושוב שאלוהו שם והלא אבות תקנום? והשיב - שאין צריך לערבית אחר שנעשו כל התיקונים בשחרית (חסד) ובמנחה (גבורה).

הקדים זוקף כפופים למתיר אסורים

כתב מרן השו"ע בסי' מו (סעיף ה):

"קדם וברך: זוקף כפופים קודם שברך: מתיר אסורים לא יברכה"

ומקורו מדברי הטור בשם רב עמרם גאון, וכתב הב"י, שטעמו של רב עמרם, מפני שמתיר אסורים נתקנה על תנועת אבריו, וכשמברך זוקף כפופים' שוב אין טעם לברך מתיר אסורים - לפי שבכלל זקיפת הקומה תנועת האברים ולמה יחזור לברך פעם שנית על כך.

ואף שיש שחלקו ע"ד מרן, רוב האחרונים הסכימו שלמעשה אם הקדים זוקף כפופים - לא יברך מתיר אסורים וכדברי מרן, ומנייהו: בעל הלבוש (סעיף ד) מג"א (סקי"א) ט"ז (סק"ו) וכפי שביאר הפמ"ג שם) דרך החיים (סי' ד סעיף יד) קיצור שו"ע (סי' ז סעיף ג) ערוה"ש (סעיף יב) ומשנ"ב (סק"ו) וכ"כ עוד, החיד"א (קשר גודל ה טז) וחסד לאלפים (סעיף ח) ומנחת אהרן (כלל ה, לר"י פארדו בנו של ר"ד פארדו) והוסיף שם 'שאף לפי סודן של דברים אין לברך עוד', וכ"פ בבא"ח (ש"ר וישבו) אלא שהוסיף שמ"מ יברך מתיר אסורים ללא שם ומלכות.

אמנם בס' עוד יוסף חי (פרשת וישב) כתב גאון עוזנו - שחזור הוא מדבריו בספרו בן איש חי, ולמעשה אף כשהקדים וברך זוקף כפופים - יברך בשם ומלכות מתיר אסורים - ושלא כדברי השו"ע וסייעתו, וכתב שטעמו, משום שמרן איזיל בזה לשיטתיה (סעיף ה) שברכות אלו נתקנו

על הנאת האדם ולא יברך א"כ נתחייב בהם, ולכך אם הקדים וברך על זקיפת קומתו - הר"י ששייבט והודה בכלל זה על תנועת אבריו ולא יברך על כך עוד, אבל לדידן - שנהגנו היום כדברי האומרים (רמ"א שם) שברכות אלו נתקנו על מנהגו של עולם ואף כשלא נתחייב בהם מברכן, וכפי שתפס האר"י ז"ל, אם כן שוב שייך לומר, שאכתי יברך 'מתיר אסורים' על אותם שהותרו ולא נזקפה קומתם.

וכדברי הרב 'בעוד יוסף חי' - פסק הגר"מ אליהו זצ"ל (מאמ"ר לימות החול פ"ו כ), ותנא דמסייע לתרוויהו רבי יעקב הגיזי (שו"ת הלכות קטנות ח"א סימן קיז, ובבאר היטב סי' מ"ו הזכירו בקיצור) שכתב בזה"ל:

"שאלה: מה שבא בש"ע א"ח סי' מ"ו ס"ה - שאם קדם וברך זוקף כפופים קודם שברך מתיר אסורים לא יברכנה אם נוהג עכשיו. תשובה: אפשר שעכשיו שאין אומרים אותם כמו שסידרו בגמ' (ברכות ס') אלא מסדרם בב"ה אין קפידא בדיעבד."

וראיתי בס' דברי שלום (או"ח ח"א סי' כא) שהקשה על שיטה זו מדברי האורחות חיים, שכתב להדיא בשם רב עמרם גאון שברכות השחר על סדרו של עולם נתקנו, וא"כ מוכח שלא כדברי ה'עוד יוסף חי', שהרי רב עמרם גאון איהו גופיה מקורו של מרן, שאם הקדים זוקף כפופים לא יברך מתיר אסורים. ועל כרחק שלא תליא הא בהא וכפי שרצה לומר רבי יוסף חיים בעוד יוסף חי.

אמנם יש להעיר, שלאמיתו של דבר רב עמרם גאון (סדר ברכות השחר) לא מנה כלל ברכת מתיר אסורים כחלק מברכות השחר, ובהמשך דבריו אף הוסיף וכתב בהדיא 'ולא אמרינן מתיר אסורים, דבזוקף כפופים סגי ליה' וכוונתו שאין לברך ברכה זו כלל וכפי שהבין הטור דבריו (לפי מה שביארו הב"י) - ולא כהבנת הב"י והשו"ע שרק אם הקדים וברך זוקף כפופים לא יברך עוד מתיר אסורים, וכבר עמד על כך החיד"א במחבר"ר (סי' מ"ו סק"ה) וכתב:

"ואני אומר דודאי הדין עם הטור במה שהבין בדברי רב עמרם דלא יברך כלל מתיר אסורים, והרי סדר רב עמרם שלא הזכיר ברכת מתיר אסורים במטבע הברכות, ואלו מרן ומהר"א ומהרש"ל והרב בית חדש וסיעתם עיניהם תחזינה סדר רב עמרם הן הן יוד"ו לרבינו בעל הטורים".

ולפי"ז סרה קושיית הרב דברי שלום - על רבינו, שהרי לדעת רב עמרם גאון באמת אין לברך 'מתיר אסורים' כלל, וכל השאלה הינה לדידן שלא נהיגן כוותיה בזה ומברכים גם מתיר אסורים, וסבר מרן שמו"מ אם הקדים 'זוקף כפופים' לא יברך, וע"ז ניתן לומר כסברת הלק"ט ורבינו, שאם על סדר עולם נתקן, יברך בכל אופן.

הקדים שלא עשני עבד לשלא עשני גוי

והשתא דאתינא להכי, יש להוסיף ולדון בברכת שלא עשני עבד, שהקדים וברך אותה קודם 'שלא עשני גוי', האם יכול לברך עתה 'שלא עשני גוי': דידוע מכבר שנחלקו בזה מגיני ארץ,

הט"ז ומגן אברהם, שהט"ז (סי' מ"ו סק"ו) כתב שלא הפסיד כלום ויכול לברך (ולזה נטה המשנ"ב שם ס"ק טז), אמנם המג"א כתב (בשם הב"ח) שלדעת מרן - שאם הקדים זוקף כפופים לא יברך מתיר אסורים - ה"ה אם הקדים שלא עשני עבד לא יברך שלא עשני גוי דבכלל מאתים מנה, ואם עבד לא עשאו כ"ש גוי, וכ"פ בבא"ח (ש"ר וישב י).

אמנם לפי האמור למעלה, שבס' עוד יוסף חי' חזר בו הרב מדבריו בבא"ח וחלק ע"ד מרן בהא דמתיר אסורים, א"כ לכאורה ה"ה וכ"ש לכאן - שנלמד מהא דהתם - שיחזור בו שוב, וכ"כ הרב המגיה בספר בא"ח.

אולם מו"ר הגר"מ אליהו זצ"ל (מאמ"ר לימות החול פ"ו ל) רוח אחרת עימו, ובסוגיין תפס כדברי המג"א והבא"ח, שאם הקדים 'שלא עשני עבד' לא יברך עוד 'שלא עשני גוי' בשם ומלכות, ונראה שס"ל שבזה לא חזר בו הרב ב'עוד יוסף חי', ונלע"ד שטעם הדבר הוא, משום שאף שברכות השחר על מנהגו של עולם נתקנו, מ"מ אלו ברכות דגוי ועבד על האדם גופיה נתקנו וכדמוכח מלשונם 'שלא עשני', וא"כ לא שייך בברכות אלו הטעם שכתב ה'עוד יוסף חי' בחזרתו, ובאלו לא חזר.

ה. טעם השינוי בחתימת ברכת "מקדש השבת" בין לילה ליום.

הנה המעיין בדברי הראשונים, יראה שלא הוזכר כלל בדבריהם שיש הבדל - בחתימת ברכת השבת - בין תפילות שבת השונות (לא בסדר התפילות לרמב"ם ולא באבודרהם. ובסדר רב עמרם גרס בכל התפילות במקום 'וינוחו בה' - 'וישמחו בך' כחתימת יו"ט, ובסידור רס"ג לא הזכיר כלל תיבות אלו), אולם האחרונים העידו שהמנהג להבדיל בין תפילת ערבית שבה חותמים בלשון נקבה - 'וינוחו בה', לתפילות שחרית ומוסף שבהם חותמים בלשון זכר 'וינוחו בו' (שכנה"ג הגה"ט סק"ב. הובא במג"א ושאר האחרונים). וכתבו להטעים הדבר, שהשבת בתחילתה הרי היא ככלה בבית אביה שעיקר השמחה היא בה ובסופה הרי היא ככלה בבית חמיה שעיקר השמחה היא 'בו' - בחתן (שכנה"ג שם).

ומסתבר מאד שמנהג זה התפשט בעקבות חכמי הקבלה, שהרי מצינו לראשוני המקובלים - רבי משה קורדובירו ורבי חיים ויטאל שהעידו על מנהג זה והוסיפו וביארוהו עפ"י הסוד (פרדס רימונים לרמ"ק שער כג פכ"א. מהרח"ו בעץ הדעת טוב פ' כי תשא⁴. וע"ע באם לבינה לרמ"ז ערך כם,

4 ועפ"י ענין זה הסביר מהרח"ו שם את כפילות הפסוקים (פל"א, יד-טז) בפרשת 'כי תשא' ואת השינוי שבניהם: דתחילה נאמר 'ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם, מחלליה מות יומת' כנגד קדושת הלילה שהיא קדושה מועטת יותר ו'קודש היא לכם' ואפשר לפגום בה ולחללה, ולבסוף נאמר 'ששת ימים יעשה מלאכה וביום השביעי שבת שבתון קדש לה' כל העושה מלאכה מות יומת' כנגד קדושת היום שקדושתו רבה והוא 'קודש לה' וא"א לחללה לרוב קדושתה. וע"ע באור החיים הקדוש (ויקרא, יט, ג) שהביא את דברי הזוהר (ח"א ה:): על מאמר 'את שבתותי תשמרו' - שהכוונה ליום השבת ולילו, ופירש האוה"ח שיום שבת ולילו בחינות שונות הם, וללילה מתיחס בחינת כלה וליום מתיחס בחינת חתן המשפיע באור הלילה.

ובמשנת חסידים ערבית דשבת פ"ה, ובסידור האר"י לר' שבתי - שכולם הזכירו מנהג זה וביארוהו ע"ד הקבלה).

ורבינו הנצי"ב (העמק שאלה יתרו שאילתא נד אות א) ביאר את השינוי ע"ד הפשט: שביום שהוא לשון זכר נוקטים לשון זכר ובלילה שהיא לשון נקבה נוקטים לשון נקבה, ובמקום אחר (העמק דבר שמות לא, יד) הוסיף להוכיח שתיבת 'לילה' מלשון נקבה מכך שבהטיית רבים (לילות) מסתיימת תיבה זו בסיומת ו'ת השייכת לנקבות. וכן מצינו לכמה מגדולי האחרונים שכתבו בספריהם שתיבת לילה - מלשון נקבה, ומהם: הגר"א (בהגדה ש"פ בביאור שאלת 'מה נשתנה') והשל"ה (בפסחים קס"ד - קס"ה בביאור תיבות 'כל אותו הלילה' שבהגש"פ, וכן מצינו למרן הבא"ח בספרו 'ארח חיים' על הגש"פ שם, הישועות יעקב בסי' רס"ח סק"ו. ובערוה"ש סי' רס"ח סעיף יד כתב שאומרים בערבית 'בה' כיון שלילה כתוב בתורה גם בלשון נקבה, אך יום כתוב רק בל"ז).

אולם הדבר לכאורה תמוה - שהרי תיבת 'לילה' נמצאת בכל מקום בתנ"ך בהטיית זכר ולא בהטיית נקבה ('ונחלמה חלום בלילה אחד' 'בלילה ההוא נדדה שנת המלך' ועוד) וא"כ ודאי שלילה מלשון זכר הוא, וכן כתב גדול המדקדקים רבי אברהם אבן עזרא בבראשית פ"א פסוק ה'⁵. וכן תמחו: בתורה תמימה (שמות לא הערה כט) הרב משולם ראטה זצ"ל (בכתב העת 'תורה שבע"פ' תשנ"ח אות כב) והגר"מ מאוזז שליט"א (בירחון אור תורה תשס"ט).

אמנם בהוצאות המאוחרות לספרו של הנצי"ב, מופיע שהנצי"ב הוסיף בכת"י, שהגם שבכל מקום לילה לשון זכר הוא - ליל שבת לשון נקבה (וככל הנראה הוצאה זו לא היתה לפני אחיינו התו"ת. ועיי' יחווה דעת ח"ה סי' ל בסוף התשובה, וכן בחזו"ע ערבית ש"ש הערה ח) וכעין זה כתב המלבי"ם (שמות לא, יד) שעל ליל השבת שייך לשון נקבה כיון שבו מתחילה 'השבתה' ממלאכה - ושבתה היא בלשון נקבה (ומשא"כ היום) וכ"כ בקיצור הרב ראובן מרגליות בספרו קב בשמים (אות עד) ולפי כל זה מיושבת התמיהה הנ"ל.

ז. הנוסח במנחה – "וינוחו בם".

כל האמור עד כה הינו לגבי תפילות: ערבית, שחרית ומוסף. אולם לגבי תפילת מנחה של שבת - מובא בסידור 'קול אליהו' המיוסד עפ"י פסקי הרב, שיש לומר "וינוחו בם" בלשון רבים. וכדברי המשנ"ב (רס"ח ס"ק א) ומרן הבן איש חי (ש"ש וירא אות ח).

ואף שיש שתמדה על כך, ממה שהובא בשם "כתבי האר"י" (מר וקציעה סי' רס"ח) ומשמו של הרש"ש (כן העיד הרב שמ"ח גאגין משמו) לומר אף במנחה 'וינוחו בו', המעיין בדברי רבותינו האחרונים יראה שרוב המקובלים והפוסקים העידו שהמנהג לומר במנחה 'וינוחו בם', וכדברי

5 ועיי"ש בתו"ת ובדברי הרב מאוזז שהוסיפו לתמוה עוד על מה שהוכיחו הגר"א והנצי"ב שלילה לשון נקבה ממה שסימנו ברבים ו"ת, דהרי מצינו: אבות, כסאות, שולחנות, לוחות, - לשון זכר, ולעומתם: נשים, פלגשים, ערים, אבנים - לשון נקבה, וסימן לשניהם "שני לוחות אבנים", וא"כ מוכח שאין כלל זה מוכרח. ומצאתי שאף דבריהם אלו מכוונים לדברי האבן עזרא כפירושו לשמות פ"א פס"א.

הגר"מ אליהו, והוסיפו ביארו שזמן מנחה הוא זמן איחוד בין הבחינות והשמחה היא בחתן ובכלה יחד, והלכך הלשון הוא לשון רבים.

ומהם: רבי משה זכות (אם לבניה לרמ"ז ערך בם) רבי חיים ויטאל (עץ הדעת טוב פ' כי תשא), רבי עמנואל חי ריקי (משנת חסידים ערבית דשבת פ"ה) רבי שמואל ויטאל (חיים שנים ישלם סי' רצ"ב) רבי חיים הכהן תלמיד מהרח"ו (סידור שערי רחמים) מרן החיד"א (מחב"ר סי' רס"ח) חסד לאלפים (שם סעיף י) מהר"א חיון (בהגהותיו לשלמי חגיגה סי' ב אות טז) רבי חיים פלאג'י (בס' נפש חיים מערכת ת' אות מג) רבי אברהם ענתבי (בחכמה ומוסר דרך הקץ והגאולה, והגרע"י זצוק"ל כתב להוכיח ממשמעות דבריו בסי' קטז להיפך, וצ"ע) פתח הדביר (סי' רצ"ב סק"ד) ובא"ח (ש"ש וירא אות ח).

אולם האומרים במנחה 'בם' צריכים להיזהר ולשנות אף את תיבת 'שבת' ללשון רבים ולומר 'שבתות קודשך (פתה"ד הנ"ל וקיצשו"ע סי' עו, וכן הוא בסידור קול אליהו לרב זצ"ל).

